

BARBARA LEPÓWNA

GAŃSKIE NEKROPOLIE WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

Wstęp

1. Charakterystyka gdańskiego kompleksu osadniczego

Gdańsk był najznaczniejszym ośrodkiem osadniczym na wschodnim Pomorzu we wczesnym średniowieczu. Świadczą o tym zarówno źródła pisane, jak i wyniki prac archeologicznych¹.

W *Żywocie św. Wojciecha* Jana Kanapariusza Gdańsk z końca X w. określony został mianem „urbs” — miasto. To samo źródło mówi o licznych tłumach ludzi, którzy w 997 r. przyjęli chrzest z rąk praskiego biskupa.

Rozwijający się Gdańsk z czasem osiągnął rangę międzynarodowego ośrodka handlowego. Zdecydowanie wysunął się na czoło innych grodów, jako główne centrum polityczne, gospodarcze i kulturowe tej części Pomorza. W Gdańsku mieściła się siedziba namiestnika królewskiego, a później — zapewne od XIII w. — siedziba książąt i ich dworu.

Podczas 40 lat badań archeologicznych odkryto fragmenty różnych dzielnic miasta. Obecny zasięg wczesnośredniowiecznej aglomeracji miejskiej jest szerszy, niż pierwotnie przypuszczano. Poza Mieszkowym grodem, trwającym od końca X w. do początku XIV w. z wydzieloną siedzibą feudała (położonym na wyspie w widłach rzek Wisły i Motławy) i przylegającą doń od strony zachodniej osadą rzemieślniczą z końca XII i z XIII w.², odsłonięto inny zespół osadniczy, zlokalizowany na połud-

¹ Do niedawna Gdańsk był jedynym znacznym ośrodkiem portowo-miejskim na Pomorzu Wschodnim. Odkrycia ostatnich lat w Pucku ujawniły drugą osadę znacznych rozmiarów. Rozkwit Pucka przypada jednak na okres wcześniejszy: VI—X w. (W. Stępień, *Puck przed Gdańskiem*, „Z Otchłani Wieków”, R. 49, 1983, z. 1—2, s. 49—57).

² W literaturze przedmiotu utarło się mniemanie, że osada typu miejskiego, rozlokowana między grodem a kościołem Św. Katarzyny, powstała w końcu, a nawet już w połowie XII w. (A. Zbierski, *Gdańsk w okresie panowania królów polskich i książąt pomorskich od IX w. do XIII w.*, (w:) *Historia Gdańska*, pod red. E. Cieślaka, t. I, Gdańsk 1978, s. 95; E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1969, s. 30, tam również starsza literatura). Synchronizacja warstw poszczególnych wykopów, oparta na analizie materiałów ceramicznych, zwłaszcza

nie od poprzedniego. W podziemiach Ratusza Głównomiejskiego oraz w przyległej części ulicy Długiej i Długiego Targu, pod nawarstwieniami XIII-wiecznych pozostałości zabudowy napływowej ludności niemieckiej, przebiegał wał obronny osady słowiańskiej z X—XIII w.³

Obraz wczesnośredniowiecznego Gdańska uległ poszerzeniu nie tylko w wymiarze przestrzennym — przypuszczalnie dotarto również do korzeni najstarszego osadnictwa, datowanego na IX w., oraz na ślady osadnictwa doby plemiennej, przejawiające się w postaci pojedynczych okazów ceramiki datowanej na VI—VII w.⁴

Gdańsk IX—XIII w. występuje jako zespół osad, powstałych sukcesywnie (niektóre są okresowo sobie współczesne), na kępach i łachach wśród rozlewisk wód Wisły i Motławy, innych mniejszych cieków wodnych oraz rozległych bagien. Topografia terenu i warunki środowiska naturalnego, w jakich rozwijał się Gdańsk, nie są — rzecz oczywista — tematem niniejszych rozważań, musiały jednak wpływać na wybór miejsc grzebania zmarłych osiadłej tu ludności.

2. Tło demograficzne

Trudno jest określić liczbę mieszkańców Gdańska w poszczególnych wiekach. Źródła pisane milczą na ten temat. Pośrednia wzmianka dotyczy rzezi gdańskiej z 1308 r. Bulla papieska z dnia 19 czerwca 1310 r. donosi o wymordowaniu przez Krzyżaków 10 000 ludzi, w tym także dzieci, podczas zagarnięcia grodu i miasta. Liczbę tę uważa się za przesadzoną⁵. K. Jażdżewski jest jednak zdania, że sporna liczba 10 000 nie mogła

na znakach warsztatów garncarskich, zmusza jednak do późniejszego datowania osadnictwa w okolicach dzisiejszej ul. Igielniczej (archeologiczne stanowisko 2) — na I ćwierć XIII w. — ściślej do około 1230 r. (B. Lepońska, *Wczesnośredniowieczne znaki garncarskie ze stanowiska 1 w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. I, Gdańsk 1959, tabl. X, tamże próba synchronizacji stanowisk archeologicznych na terenie Gdańska na podstawie materiału ceramicznego, B. Lepońska w: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. VI, Gdańsk 1967). Z późniejszym datowaniem zgadza się również Z. Hołowińska (Z. Hołowińska, *Dzielnica rzemieślnicza w XIII i XIV w. w Gdańsku (stanowisko 2)*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. VI, s. 236). Nie oznacza to oczywiście, iż nie mogło być w tym miejscu wcześniejszego rozproszonego osadnictwa. Dotychczas wydobyty materiał archeologiczny tego jednak nie potwierdził.

³ Z badań A. Zbierskiego, *Gdańsk w okresie panowania królów...*, s. 90—91.

⁴ *Tamże*, s. 79—81.

⁵ Tak również sądzi K. Jasiński (K. Jasiński, *Utrata Gdańska przez państwo polskie*, [w:] *Historia Gdańska*, t. I, s. 324). Rozmiary rzezi, zwłaszcza w bulli papieskiej, zostały wyolbrzymione. Krzyżacka wersja podaje z kolei tendencyjnie niską liczbę zabitych. Według tego autora ustalenie dokładnej liczby ofiar nie jest obecnie możliwe: „(...) zginęło prawdopodobnie nie więcej niż kilkaset osób, co jest liczbą wysoką, jeżeli uwzględni się, że ówczesny Gdańsk miał zaledwie kilka tysięcy mieszkańców...”.

rażąco przekraczać rzeczywistej liczby mieszkańców. Uczony ten przyjmuje Gdańsk z początku XIV w. za ośrodek w przybliżeniu 10-tysięczny⁶.

Próby ustalenia hipotetycznej liczby mieszkańców Gdańska oparto na wynikach prac archeologicznych. Według tych danych, gród z siedzibą feudała miał zajmować obszar ok. 2 ha i liczył w końcu X w. i w XI w. od 1000 do 1250 mieszkańców. W ciągu XII—XIII w. liczba mieszkańców grodu wzrosła do około 2000—2250 osób. Dzielnica o miejskim charakterze, która powstała w wyniku intensywnego przyrostu ludności może już w końcu XII w. i rozwijała się w XIII w. wokół kościoła św. Katarzyny, liczyła (łącznie z pobliską osadą targową, skupioną przy kościele św. Mikołaja) w przybliżeniu 5,5 ha i około 2500 mieszkańców. Inna osada obronna z X—XIII w. w centrum późniejszego Głównego Miasta mogła obejmować teren ok. 3 ha powierzchni i liczyć, w szczytowej fazie rozwoju, około 2000 mieszkańców; najstarsza zaś osada, z IX w. — 1 ha i 300—400 mieszkańców⁷.

W wyniku podsumowania powyższych danych otrzymujemy obszar liczący w przybliżeniu około 10,5 ha powierzchni objętej w Gdańsku osadnictwem, z hipotetyczną liczbą 1000—2000 mieszkańców w wiekach X—XI, wzrastającą w XIII w. do około 7000 osób.

Należy podkreślić istnienie znacznych rozbieżności przy ustalaniu zaludnienia wczesnomiejskich ośrodków tego czasu. G. Labuda byłby skłonny przypisać Gdańskowi najwyżej 3000—4000 mieszkańców. Zdaniem tego autora w literaturze istnieje skłonność do przesadnego podwyższania liczby mieszkańców ówczesnych ośrodków miejskich, bez brania pod uwagę ogólnych warunków demograficznych w tamtych czasach⁸. E. Cieślak nie ma jednak wątpliwości (nie precyzując liczby), że w XIII w. Gdańsk miał znaczną — bo kilkutysięczną — liczbę mieszkańców⁹.

Uwzględniając istniejące w literaturze różnice zdań w odniesieniu do warunków demograficznych tego okresu, można uznać Gdańsk za jedno z ludniejszych miast Pomorza we wczesnym średniowieczu.

Pomiędzy IX a początkiem XIV w. egzystowało w Gdańsku ponad 20 generacji. Świadectwem wymiany pokoleń powinny być dziesiątki tysięcy grobów zmarłych mieszkańców. Duża śmiertelność niemowląt i niska średnia długości życia wpływały na częstotliwość tego zjawiska. Materiały z cmentarzysk szkieletowych X—XII w. na ziemiach polskich wykazują, że średnia długość życia wynosiła 19—25 lat (śmiertelność niemowląt i dzieci do 6 lat dochodziła do 30, a nawet 50%). Pięćdziesiąty rok życia

⁶ K. Jazdzewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, Gdańsk 1961, s. 40.

⁷ Dane te oparte są głównie na zestawieniach A. Zbierskiego (*Gdańsk w okresie panowania królów...*, s. 79—119).

⁸ G. Labuda, *Epoka feudalizmu*, (w:) *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. I, Poznań 1969, s. 515.

⁹ E. Cieślak, Cz. Biernat, *op. cit.*, s. 31.

przekraczało zaledwie od 5 do 7% ludzi¹⁰. Dochodziły do tego efekty walk zbrojnych i epidemie zarazy, zwykle zbierające obfite żniwo.

Wbrew oczekiwaniom wiadomości o wczesnośredniowiecznych cmentarzach wokół Gdańska są nad wyraz skąpe. Próby lokalizacji gdańskich cmentarzy podejmowano niejednokrotnie, poczynając od 1952 r. Badania powierzchniowe, prowadzone pod kierunkiem prof. dr. Konrada Jażdżewskiego, odkrywcy wczesnośredniowiecznego Gdańska, w najbliższym otoczeniu miasta niestety nie przyniosły rezultatów. Więcej dały wywiady terenowe, dzięki którym zebrano szereg istotnych informacji od rdzennych gdańszczan. Dotyczyły one kilku przypadkowych odkryć cmentarnych na obszarze pobliskich wzgórz morenowych.

Miejsca grzebalne ludności Gdańska

1. Cmentarze przykościelne

Po opanowaniu Pomorza Wschodniego przez Bolesława Krzywoustego i przeprowadzeniu akcji rechrystianizacji utworzone zostały nowe parafie, wzniesiono szereg nowych kościołów i zagęszczono sieć klasztorów. Budowę niektórych z nich rozpoczęto zapewne już w połowie lub pod koniec XII w., większość jednak powstała w XIII w. Odtąd niewątpliwie, zgodnie z wymogami obrządku religii chrześcijańskiej, zmarłych mieszkańców Gdańska grzebano na cmentarzach przykościelnych.

Reminiscencją pogańskich wierzeń może być wyjątkowy pochówek małego dziecka (niemowlęcia lub dziecka przedwcześnie urodzonego), odkryty pod podłogą domu, użytkowanego w latach 1180—1205, w rybacko-rzemieślniczej dzielnicy gdańskiego grodu. Próbuje się wiązać ten pochówek z uprawianiem praktyk magicznych, nie wykluczając przypuszczenia, iż może on być rezultatem naruszenia norm obyczajowych przez ludzi dorosłych. Znaleźisko to nie ma precedensu, a wymowa jego nie jest jednoznaczna¹¹.

a. Cmentarz grodowy

W 1964 r. przy ulicy Sukienniczej 14 w Gdańsku podczas prowadzenia prac budowlanych natrafiono na szkielety ludzkie, zalegające nad sobą w kilku warstwach.

¹⁰ Z. Podwińska, *Ludność i osadnictwo*, (w:) *Historia kultury materialnej Polski*, t. I, pod red. M. Dembińskiej i Z. Podwińskiej, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1978, s. 25.

¹¹ B. Lepońska, *Materialne przejawy wierzeń ludności Gdańska w X—XIII w.*, „Pomorania Antiqua”, t. 10, 1981, s. 181, 192—194.

A. Zbierski rozróżnia w tym miejscu 2 cmentarze nakładające się na siebie: 1. cmentarz słowiański i 2. zamkowy cmentarz Krzyżaków z XIV—XV w.

Cmentarz krzyżacki jest lepiej udokumentowany. Trzy warstwy pochówków świadczą o jego dłuższym użytkowaniu. Najmłodsze groby były zaopatrzone w granitowe płyty nagrobne (2 na 6 odkrytych miały na sobie znaki krzyży ryte wypukło, w tym 1 znak krzyża maltańskiego). Znalezione tu ułamki ceramiki stalowoszarej są podstawą datowania cmentarza na okres średniowieczny¹².

Nasze zainteresowanie skupia się na cmentarzu starszym. Ze stratygrafii wynika, że mógł on należeć do czasów przedkrzyżackich. Odsłonięto fragmenty trumien wykonanych z dębowych dranic i wypełnionych szczątkami kilku ludzkich szkieletów bez żadnego wyposażenia. Na uwagę zasługuje fakt, iż między nimi znajdowały się szkielety kobiet i dzieci¹³.

Odkryty cmentarz był zlokalizowany w południowo-zachodniej części rybacko-rzemieślniczej dzielnicy grodu, w pobliżu obwałowań (wykop znajdował się między ulicami Czopową, Sukienniczą i Grodzką). Na północnym skraju cmentarza, wzdłuż ulicy Czopowej, w ubiegłych latach znajdowano luźne elementy architektury murowanej w postaci 3 połówek baz późnoromańskich (dwie z nich użyto wtórnie przy budowie barokowej kamienicy, znajdującej się na rogu ulicy Czopowej i Sukienniczej, trzecią — znaleziono w wykopie archeologicznym nr X, na przeciwnej stronie tej samej ulicy). Nieco dalej w kierunku północnym — w tak zwanym wykopie głównym i w zasypisku cieku wodnego na stanowisku 4, wykop V (przy obecnej ulicy Podwałe Staromiejskie), wydobyto płytki posadzki ceramicznej, pod względem stylistycznym oraz wymiarami nawiązujące do płytek posadzkowych nie istniejącego dziś kościoła Marii Magdaleny w Krakowie¹⁴.

Wymienione wyżej detale architektoniczne mogą pochodzić z dawnego kościoła grodowego, wokół którego założono cmentarz. Nie wiemy jaki obszar zajmował cmentarz — spenetrowano zaledwie jego mały wycinek. Już wcześniej docierały informacje o odkryciu w 1925 r. dużej liczby szkieletów ludzkich pod całą szerokością ulicy Sukienniczej. Ich rozmieszczenie dowodzi, iż cmentarz sięgał dalej w kierunku zachodnim.

¹² A. Zbierski, *Gdańsk w okresie panowania królów...*, s. 88, 121; tenże, *Sprawozdanie z badań terenowych Pracowni Archeologicznej IHKM PAN w Gdańsku, prowadzonych w 1964 r. Materiały na sesję sprawozdawczą IHKM PAN, 1964* (powielane).

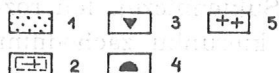
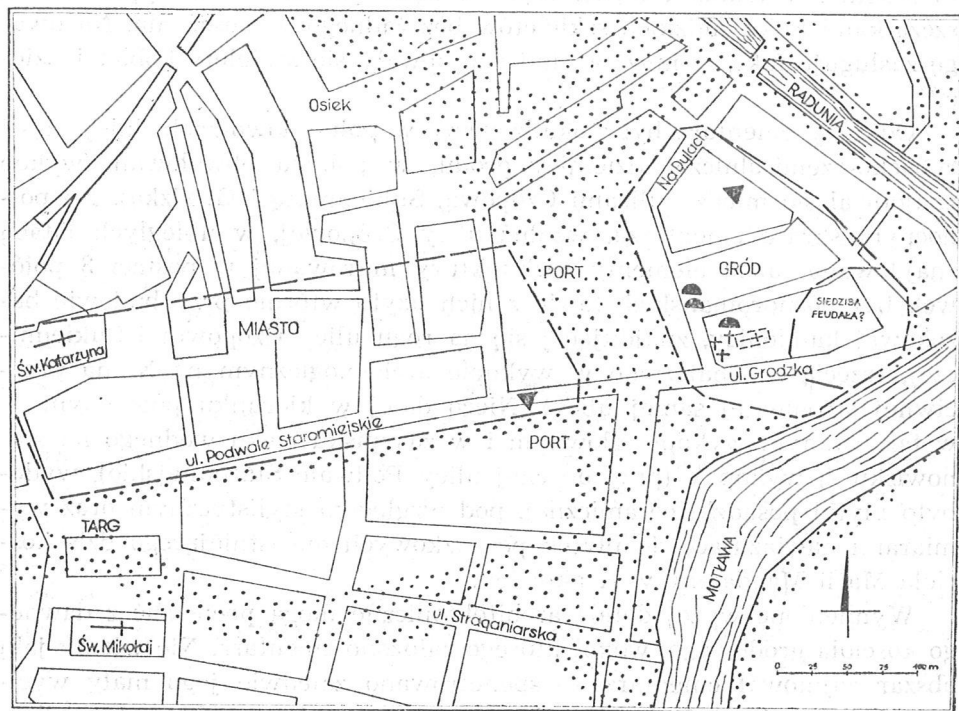
¹³ A. Zbierski, *Sprawozdanie z badań terenowych...*, s. 1—2. Eksploatacji szkieletów towarzyszył antropolog, doc. dr hab. Judyta Gładkowska-Rzeczycka z Akademii Medycznej w Gdańsku.

¹⁴ B. Lepówna, *Wczesnośredniowieczne płytki gliniane ze stanowisk archeologicznych 1 i 4 w Gdańsku*, „Rocznik Gdański”, t. 25, 1966, s. 323—334.

Możliwe, że docierał do samego wału obronnego, którego fragmenty odsłonięto w wykopie sondażowym po zewnętrznej stronie ulicy Sukienniczej.

Dziwi nieco brak wyposażenia zmarłych. Nie natrafiono na części ubiorów ani ozdoby. Możliwe, iż zaważyła tu ratownicza metoda badań: utrudnione pole obserwacji, zależne od niewielkich wymiarów wykopu. Warunki bagienne środowiska powinny bowiem gwarantować przetrwanie w dobrym stanie przedmiotów pochodzenia organicznego — między innymi dowodzą tego zachowane części trumien.

Podzielam zdanie A. Zbierskiego, mimo braku elementów datujących, że głębiej położony cmentarz należy uznać za cmentarz słowiański, a nie

Ryc. 1. Gdańsk, cmentarz oraz elementy architektury murowanej na tle grodu i miasta.

Legenda: 1 — dawna sieć wodna, 2 — hipotetyczny kościół, 3 — płytki ceramiczne, 4 — fragmenty baz późnoromańskich, 5 — pochówki szkieletowe

Fig. 1. Gdańsk, cemetery and elements of brick-built architecture against the background of the stronghold and town.

Legend: 1 — former water-supply network; 2 — hypothetical church; 3 — ceramic tiles; 4 — fragments of Late-Romanesque bases; 5 — skeleton burials

na przykład za cmentarz krzyżacki starszej fazy. Moim zdaniem przemawiają za tym następujące argumenty: 1. zalegał poniżej cmentarza z czasów krzyżackich; 2. charakteryzował się odmiennym ukierunkowaniem grobów w stosunku do grobów krzyżackich; 3. niektóre elementy architektury murowanej występujące w pobliżu (płytki ceramiczne posadzki) wykazują związki budowlane z Polską południową (zapewne za przyczyną dominikanów, sprowadzonych do Gdańska z Krakowa w 1227 r. przez księcia gdańskiego Świętopełka; 4. obecność wśród zmarłych kobiet i dzieci¹⁵.

b. Kościół cystersów w Oliwie — miejsce grzebalne książąt gdańsko-pomorskich

W Oliwie, oddalonej od Gdańska około 9 km, znajduje się kościół i klasztor pocysterski, najstarszy zabytek architektury murowanej na Pomorzu Wschodnim, zachowany do naszych czasów. Fundację klasztoru przypisuje się w połowie legendarnemu księciu Subisławowi (1176 r.), protoplaście dynastów gdańskich.

Za pewną datę założenia opactwa przyjmuje się rok 1186. Dokument księcia Sambora z 1188 roku przyznaje klasztorowi w Oliwie szereg wsi oraz ważne przywileje¹⁶.

Kościół cystersów (dzisiejsza katedra) był z pewnością od samego początku pomyślany jako miejsce grzebania zmarłych władców Pomorza Wschodniego oraz ich rodzin. Mówi o tym *Kronika oliwska*, a także późniejsze zapisy i tablice pamiątkowe w kościele.

W pierwszych zdaniach *Kroniki oliwskiej* po Subisławie, który „(...) primus monasterii Olyvensis fundator creditur fuisse...”, wymienieni są następcy — obaj synowie Subisława — Mściwoj i Sambor: „(...) quorum corpore in monasterio Olyvensi requiescunt...”. W 1266 r. zwłoki Świętopełka (najwybitniejszego władcy, zwanego Wielkim) spoczęły „(...) in sepulchro progenitorum suorum in Oliva”. Listę zamyka ostatni z rodu, zmarły bezpotomnie w 1294 r. Mściwoj II, on również: „(...) in Olyva sepulto...”¹⁷.

Grobów książęcych dotąd nie odnaleziono. Sądzi się, że zostały zniszczone w 1577 r. przez protestanckie oddziały wojskowe w odwecie za poparcie, jakiego konwent udzielił królowi polskiemu Stefanowi Batoremu

¹⁵ Czwarty argument jest może mniej pewny. Na zamku krzyżackim mogły przebywać kobiety i dzieci w charakterze gości lub jako zakładnicy.

¹⁶ Znany z falsyfikatu. Oryginał zaginiony. G. Labuda, *Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego*, „Zapiski TNT”, t. 18, 1953, z. 1—4, s. 130.

¹⁷ *Chronica olivensis*, wyd. W. Kętrzyński, „Monumenta Polonica Historica”, t. 6, Warszawa 1961, s. 310, 315.

w wojnie przeciwko miastu¹⁸. Opat klasztoru Dawid Konarski w 1615 r. (a więc 38 lat po tamtych wydarzeniach) z okazji restaurowania wnętrza kościoła polecił wykonać nowy, pamiątkowy grobowiec z czarnego marmuru, opatrzony łacińskim napisem: „Sepulchrum Illustricimorum Ducum ac Principum Pomeraniae Fundatorum huius Domus”.

Możliwe, że nie dowiemy się nigdy, jaki los spotkał książęce grobowce. Opactwo oliwskie przeżywało wiele kataklizmów od czasu wygaśnięcia dynastii wschodniopomorskiej. Groźny pożar strawił kościół i zabudowania klasztorne w 1350 r. W 1433 r. splądrowali go husyci. Nie oszczędziła opactwa wojna 13-letnia (1454—1466). Germanizacja klasztoru za czasów panowania Krzyżaków mogła również przyczynić się do przerwania ciągłości tradycji i zagubienia pamięci o zmarłych książętach i ich grobach.

„Scenariusz” mógł być jednak inny. Mnisi oliwscy byli poniekąd strażnikami wiecznego spoczynku władców Pomorza; cieszyli się za to dużymi względami panujących. Klasztor otrzymywał liczne nadania i przywileje. Książęta przywiązywali wielką wagę do miejsca spoczynku swoich przodków. Dowodzi tego oświadczenie Przemysła II z 1295 r., że w Nakle, niedługo przed swą śmiercią Mściwoj prosił go o opiekę nad klasztorem oliwskim, jako nekropolią książąt pomorskich¹⁹.

Można przypuszczać, że mnisi oliwscy starali się w miarę możliwości zabezpieczyć prochy książęce przed ograbieniem i profanacją. Szczątki panujących nie musiały ulec całkowitemu zniszczeniu. Równie dobrze mogły zostać przeniesione w bezpieczne miejsce, a nawet potajemnie zamurowane w nieznanej krypcie. Podobnie postąpiono z bezcennymi ornamentami oraz z innymi tkaninami, które zostały ukryte w gdańskim kościele Mariackim przed reformacją, a odnalezione dopiero w XIX w.

Zwłoki książąt grzebano zapewne w podziemiach kościoła. J. Stankiewicz przypuszcza, iż wejście do podziemi mogła zamykać płyta, znajdująca się na skrzyżowaniu transeptu z nawą główną. Z dotychczasowych publikacji dowiadujemy się, że stwierdzono i przebadano dotąd tylko 1 kryptę — pod prezbiterium. Jest to krypta barokowa (na ścianie widnieje data: 1691 r.). Wewnątrz krypty znajdują się trumny zakonników z nowszych czasów, a pod ołtarzem — stos kości zebranych w jedno miejsce prawdopodobnie w XVII w., podczas budowy krypty²⁰. Nie można wykluczyć, że znajdują się pośród nich również szczątki książęce.

W 1972 r. zapoczątkowano badania archeologiczne we wnętrzu kościo-

¹⁸ M. Pelczar, *Gdańsk*, Warszawa 1958, s. 29.

¹⁹ Podaję za: J. Bieniak, *Postanowienia układu kępińskiego*, (w:) *700 lat układu kępińskiego. Materiały na Sesję Naukową*, Gdańsk 1982, s. 33. Oliwa ma znaczenie symboliczne w tym kontekście. Sprawowanie nad nią pieczy jak gdyby potwierdzało prawo do dziedziczenia władzy.

²⁰ M. Kilarski, F. Mamuszka, J. Stankiewicz, *Oliwa*, Gdańsk — Gdynia 1957, s. 20.

ła pocysterskiego w Oliwie. Kierowała nimi autorka niniejszego opracowania. W obydwu wykopach, z których jeden usytuowany był w lewej nawie bocznej, a drugi w nawie głównej, w pobliżu kruchty, nie natrafiono na żadne groby z okresu wczesnego średniowiecza ani nawet z czasów późniejszych. O odkryciach na terenie dawnego opactwa cystersów będzie jeszcze mowa w dalszej części tego artykułu.

Zdaniem historyków architektury, dalsze krypty zapewne znajdują się pod transeptem i zachodnim korpusem kościoła. Należałoby bezwzględnie przeprowadzić systematyczne, planowe badania archeologiczne. Nawet wówczas, gdyby rezultat badań był negatywny, będą one stanowiły postęp w stosunku do stanu obecnego.

Grobowce obrabowane również są źródłem informacji; drobny zabytek ruchomy może być cenną wskazówką w ustaleniu tożsamości zmarłych. Dla współczesnej społeczności gdańskiej odkrycie grobów książęcych byłoby sprawą dużej wagi.

Dokonane w ostatnich latach rewelacyjne odkrycie zaginionych grobów królewskich i książęcych w katedrze płockiej pozwala mieć nadzieję na pozytywny rezultat badań, także w katedrze oliwskiej.

Według zapisu w *Dzienniku podróży*... K. Ogiera, w kościele oliwskim pochowano 72 książąt pomorskich, „(...) których wizerunki — jak pisze autor — po większej części można jeszcze oglądać...”²¹. Samych grobów Ogier najwidoczniej nie oglądał, w przeciwnym wypadku mielibyśmy na pewno obszerniejszą o tym relację. Możliwe, że wszystkie lub część z nich była poważnie uszkodzona. Podczas rozmów na ten temat nie padły najwidoczniej żadne wyjaśnienia, choć autor wspomina, że kościół oliwski był aż dziewięciokrotnie niszczony i obrabowany.

Informacje podane przez K. Ogiera w odniesieniu do liczby książęcych pochówków są z pewnością ściśle i rzetelne, zważywszy na źródło informacji i okoliczności przebywania w Oliwie i odwiedzenia klasztoru przez autora — sekretarza francuskiego poselstwa. W dniu 17. X 1635 r. opat klasztoru cystersów oliwskich podejmował w klasztorze wysokich dostojników kościelnych i świeckich: nuncjusza apostolskiego w Polsce Honoriusza Viscontiego z przeorem gdańskich dominikanów oraz posła francuskiego hr. d'Avauxo, któremu K. Ogier towarzyszył. Opis wnętrza kościoła i zaledwie kilka zdań z dziejów klasztoru złożyły się na skąpą relację z tej wizyty.

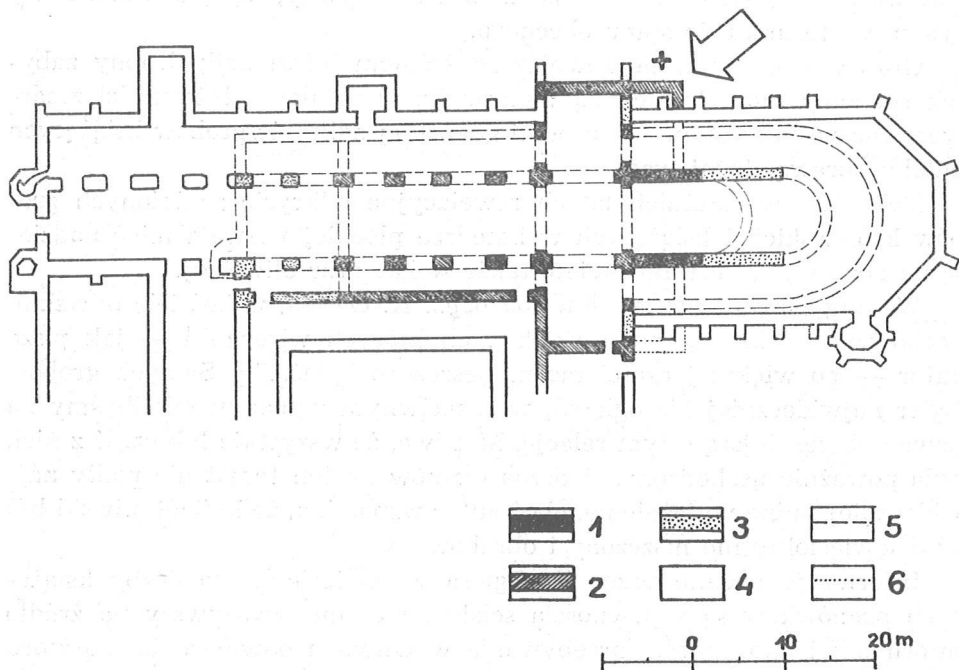
c. Przykościelny cmentarz w Oliwie

Kościół klasztorny przechodził w ciągu wieków przeobrażenia: odbudowywano go ze zniszczeń, powiększano i przebudowywano. Punktem

²¹ „(...) Ibi septuaginta duo duces Pomeraniae sepulti sunt...”, K. Ogier, *Dziennik podróży do Polski, 1635—1636*, cz. I, Gdańsk 1950, s. 306—309.

wyjściowym było małe murowane oratorium, wzniesione około 1200 r. (ryc. 2).

W poszukiwaniu pozostałości wcześniejszych faz rozbudowy kościoła w latach 1972—1974 na terenie dawnego opactwa cystersów prowadzone były prace archeologiczno-architektoniczne. Ogółem założono 10 niewielkich wykopów, w tym: 2 we wnętrzu kościoła, 2 na zewnątrz — od strony prezbiterium i 6 małych sondaży na terenie parku, w pobliżu dawnego pałacu opatów. Ponadto przebadano 4 dalsze wykopy sondażowe przy pobliskim kościele św. Jakuba²².

Ryc. 2. Gdańsk-Oliwa. Hipotetyczny rozwój rzutu kościoła cysterskiego. Wg J. Stankiewicza. Strzałka wskazuje odkryty fundament kaplicy bliźniej oraz bogato wyposażony grób młodej kobiety (oznaczony krzyżykiem).

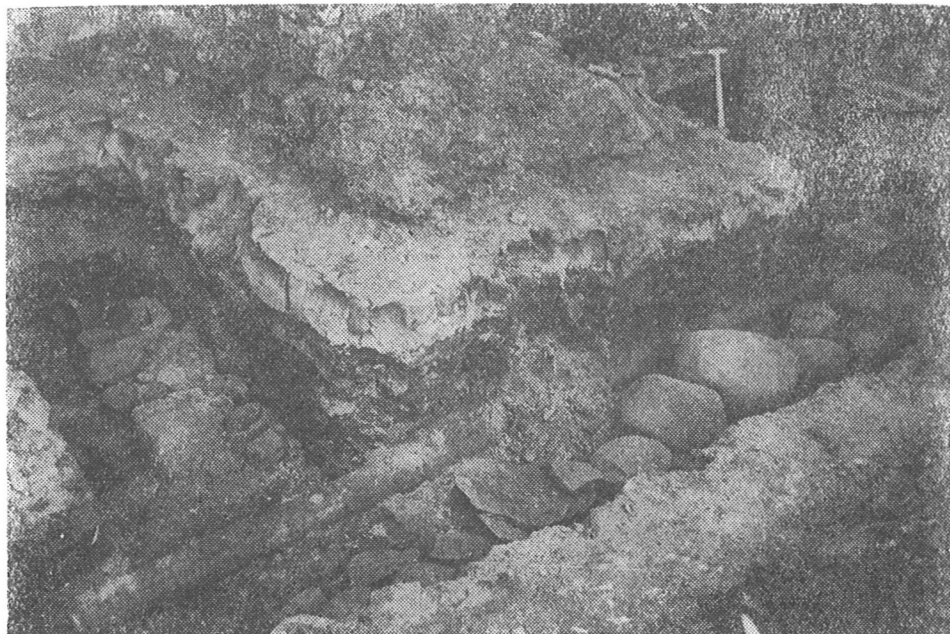
Legenda: 1 — lata 1200—1215, 2 — lata 1224—1242, 3 — lata 1252—1270, 4 — mury gotyckie, 5 — mury hipotetyczne, 6 — mury późniejsze i poza obrębem kościoła

Fig. 2. Gdańsk-Oliwa. Hypothetical development of the projection of the Cistercian church, after J. Stankiewicz. The arrow indicates the foundation of chapel and richly furnished grave of a young woman (marked with a cross).

Legend: 1 — years 1200—1215; 2 — years 1224—1242; 3 — years 1252—1270; 4 — Gothic walls; 5 — hypothetical walls; 6 — later walls and those outside the church

²² Prace archeologiczne prowadzone były z inicjatywy Instytutu Historii Architektury i Urbanistyki Politechniki Gdańskiej. Generalnym konsultantem prac był prof. dr inż. J. Stankiewicz. Nadzór archeologiczny sprawowały: w latach 1972—1973 — dr B. Lepówna, w 1974 — dr Z. Hołowińska, dr B. Lepówna.

Do najewocniejszych należał ostatni rok badań. Przy północnej, zewnętrznej ścianie kościoła, w pobliżu zetknięcia się ściany transeptu ze ścianą ambitu, na głębokości około 0,5 m pod powierzchnią ziemi natrafiono na fundament narożnika jednej z kaplic bliźnich (ryc. 3), datowanej przez J. Stankiewicza na 1 połowę XIII w.²³

Ryc. 3. Gdańsk-Oliwa. Fundamenty ścian i narożnik kaplicy bliźniej z 1 połowy XIII w. Badania z 1974 r.

Fig. 3. Gdańsk-Oliwa. Foundations of walls and corner of one of a pair of ambiguous chapels from the first half of XIII century. Investigations from 1974.

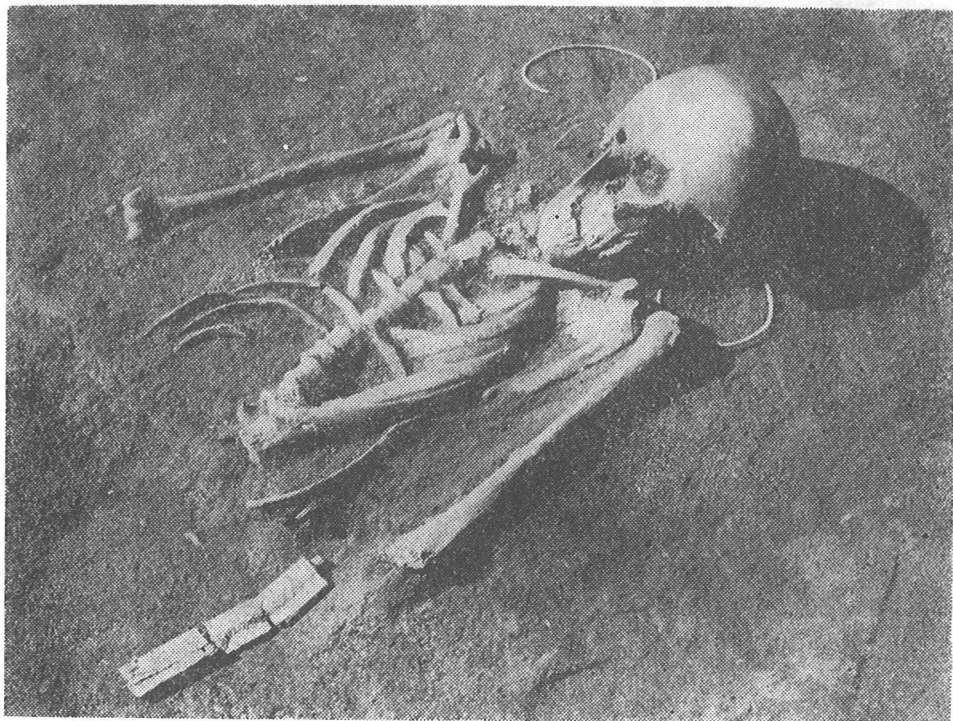
W odległości 2 m od fundamentu kaplicy odkryto szkielet młodej dziewczyny, wyposażonej w ozdoby oraz nożyk. Zachowała się tylko górna część szkieletu, reszta została zniszczona przez późniejsze pochówki (ryc. 4).

Wyposażenie świadczy o tym, że zmarła należała do zamożnej warstwy społecznej. Posiadała 2 posrebrzane kabłączki skroniowe zawieszane na jedwabnej wstążce wschodniego pochodzenia (zachował się kilkucentymetrowy fragment), kolę z paciorków szklanych w kolorze białym, niebieskim i zielonym o różnych kształtach i wielkości oraz żelazny nóż

²³ Z. Hołowińska, B. Lepówna, *Badania archeologiczno-architektoniczne w obrębie pocysterskiego zespołu klasztorowego w Gdańsku-Oliwie w 1974 roku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej”, nr 20, 1977, s. 161–170.

w podwójnej pochewce ze skóry i — ozdobnej — z brązu. Dużych rozmiarów kabłączki pozwalają datować grób na koniec XIII w.²⁴

W pobliżu grobu nr 1 spoczywały kości dalszych szkieletów, wchodzących w ściany wykopu. Eksploatację cmentarzyska odłożono do ewentualnych następnych sezonów badawczych. Nie została jednak podjęta do chwili obecnej.

Ryc. 4. Gdańsk-Oliwa. Grób dziewczyny lub młodej kobiety z końca XIII w.
Wg L. Bądkowskiego.

Fig. 4. Gdańsk-Oliwa. Grave of girl or young woman dated the close of the XIII century. After L. Bądkowski.

d. Cmentarz przy kościele św. Jakuba

W odległości około 300 m na zachód od kościoła pocysterskiego znajduje się kościół gotycki pod wezwaniem św. Jakuba, położony na niewielkim wzniesieniu.

²⁴ Odkrycia grobu dokonała Z. Hołowińska. Zawartość grobu weszła w skład stałej ekspozycji Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Wobec braku specjalistycznych analiz znalezionych w grobie przedmiotów nie można w chwili obecnej bardziej uściślić chronologii, a także ustalić, czy poza jedwabną wstążką znajdowały się tam inne importy, na przykład — szklane paciorki?

W 1974 r. równolegle do prac przy katedrze przeprowadzono tu szereg sondaży, których celem było sprawdzenie hipotezy, czy niewielkie wzniesienie, na którym zbudowano kościół, może być pozostałością wczesnośredniowiecznego grodziska. Pracami kierowała dr Z. Hołowińska²⁵.

Badania, o których mowa, ważne były także dla omawianego tematu. Tradycja klasztorna przechowała bowiem przekaz o pogrzebaniu na cmentarzu św. Jakuba ciał rycerzy pomorskich — zapewne obrońców grodu — zamordowanych przez Krzyżaków podczas zagarnięcia Gdańska w 1308 roku.²⁶

Niestety — może to kwestia wyboru miejsca badań — nie natrafiono na żaden ślad pochówków, które można by odnieść do tamtych czasów i tamtych wypadków. W wykopach III i IV odsłonięto pozostałości grobów nowożytnych (kości szkieletów, resztki trumien, okucia i gwoździe). Szkielety z wykopu I nie miały żadnego wyposażenia; zachowały się tylko zarysy trumien. W świetle analizy materiałów ceramicznych dr Z. Hołowińska odnosi budowę kościoła św. Jakuba do XIV w.²⁷

2. Nie zidentyfikowane cmentarze na wzgórzach

Między IX a XII w. zmarłych mieszkańców Gdańska grzebano zapewne tradycyjnym zwyczajem, poza obrębem osady.

Bagniste podłoże, na którym powstał Gdańsk, nie odpowiadało potrzebom sepulchralnym. Gdy to było możliwe — i to nie tylko we wczesnym średniowieczu — lokowano cmentarze na piaszczystych wzgórzach (na przykład Wzgórze Wisielców i Wzgórze Młynówka w Wolinie, Góra Chełmska w Koszalinie) lub na łagodnych stokach wzgórz (Chmielno koło Kartuz), gdy warunki terenowe na to pozwalały, chętnie umieszczano je w pobliżu osad i grodów (w Pruszczu w odległości około 180 m od osady, w Chmielnie — 114 m).

W Gdańsku do celów grzebalnych najbardziej nadawały się pobliskie wzgórza morenowe, otaczające miasto od strony zachodniej. Wzgórza te zostały jednak prawie całkowicie zniszczone podczas budowy fortyfikacji miejskich XVII i XIX w. oraz przez postępującą urbanizację w czasach nowożytnych. Straciły więc znaczenie dla badań archeologicznych.

Do Pracowni Archeologicznej IHKM PAN w Gdańsku docierały informacje o obecności cmentarzy na dalszych wzgórzach, oddalonych od centrum Gdańska blisko 2 km. Chodzi tu o cmentarze na Siedlcach, na Cygańskiej Górze oraz o cmentarz u podnóża góry „Grodzisko”. Odkrycie dokonano w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (pod

²⁵ Wyniki zostały opublikowane (Z. Hołowińska, B. Lepówna, *op. cit.*, s. 165—168).

²⁶ *Chronica olivensis*, s. 319.

²⁷ Z. Hołowińska, B. Lepówna, *op. cit.*, s. 168.

„Grodziskiem” w 1943 r.). We wszystkich wypadkach szkielety nie miały wyposażenia lub też nie zostało ono dostrzeżone przez informatorów — nie są więc datowane. Można by nie przywiązywać większego znaczenia do tych przypadkowych odkryć, od których dzieli nas blisko pół wieku, a dowody rzeczowe nie zachowały się (mogły to być na przykład cmentarze zmarłych na cholere, celowo lokalizowane poza miastem, lub pobożowiska).

Niektóre z tych informacji zasługują jednak na uwagę. Pierwsza dotyczy cmentarza w dzielnicy Gdańsk-Siedlce, gdzie na przeciwległym do cmentarza stoku wzgórza (rozdzielonego dziś ulicą Kartuską, a dawniej traktem handlowym wiodącym do Żukowa i Chmielna oraz Potokiem Siedleckim) w 1961 r. znaleziono kamienną głowę postaci ludzkiej (detal architektoniczny?) o cechach rzeźb preromańskich, która wypadła z oberwanej skarpy wzgórza²⁸. Mimo braku podstaw łączenia obu faktów, warto je odnotować.

Drugim punktem znaczącym jest góra „Grodzisko”, choćby ze względu na samą nazwę (gródek strażniczy?). W jej obrębie znaleziono monety srebrne Ottonów z X—XI w. oraz ceramikę z X—XIII w. U podnóża „Grodziska” podczas ostatniej wojny natrafiono na ludzkie szkielety (okolicie dzisiejszego dworca PKS). Odkrycia dokonano przypadkowo podczas robót ziemnych. Zgrupowanie pochówków (szkielety leżały bezładnie) znajdowało się między dwoma cmentarzami nowożytnymi, zaznaczonymi na planie miasta z 1911 r.: 1. XIX-wiecznym cmentarzem średniowiecznego kościoła i szpitala Bożego Ciała (dawne leprosorium), 2. cmentarzami użytkowanymi na początku XX w.²⁹ Nic więcej nie uda się ustalić ponad to, że odkryte pochówki nie należą, jak się wydaje, do żadnego z wymienionych cmentarzy.

Zakończenie

Natrafiono dotąd na 2 cmentarze obsługujące wczesnomiejską aglomerację Gdańska XII—XIII w., a mianowicie: 1. cmentarz grodu gdańskiego; 2. elitarny cmentarz na terenie opactwa cystersów w Oliwie, na którym chowano zmarłych członków rodzin możnowładczych i rodów rycerskich.

Kronika oliwska informuje nas o przewiezieniu do Oliwy na polecenie opata Rudingera i pogrzebaniu przed klasztorem, na cmentarzu św.

²⁸ Odkrycia dokonał inż. Lech Świejkowski z Gdańska. Zabytek znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, nr inw. 1961/239. Głowa wykonana jest z granitu i nosi na sobie ślady polichromii. Według ustnej opinii prof. Gwidona Chmarzyńskiego z Uniwersytetu Poznańskiego zarówno styl rzeźby, jak i ślady polichromii pozwalają ją datować na schyłek wczesnego średniowiecza. Wszystkie dane zostały zaczerpnięte z Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

²⁹ A. W. Kafeman, *Plan von Danzig*, Danzig 1911.

Jakuba, ciała rycerzy pomorskich zamordowanych przez Krzyżaków podczas walk o Gdańsk jesienią 1308 r.³⁰

Zapewne nie wszystkich obrońców grodu i miasta, którzy wówczas polegli, chowano w Oliwie. Można przypuszczać, że raczej tych najbardziej znakomitych, najszlachetniej urodzonych.

Kościół klasztorny od początku uchodził za nekropolię zmarłych władców Pomorza Wschodniego oraz ich rodzin. Grzebano w nim także dostojników świeckich i duchownych — fundatorów i dobroczyńców klasztoru. W zbiorze *Kroniki oliwskiej* znajduje się epitafium opata Dytharda, według W. Kętrzyńskiego pochodzące z XIII w.³¹

Z pewnością nie były to jedyne cmentarze Gdańska. Prawo grzebania zmarłych miały mieć, poza grodowym, 2 dalsze, do dziś istniejące, kościoły gdańskie: 1. kościół św. Mikołaja (do 1227 r. parafialny) oraz kościół św. Katarzyny, od XIII w. główny kościół parafialny, wzniesiony w dzielnicy rzemieślniczej, w późniejszym mieście książęcym. Wobec długotrwałego użytkowania obu cmentarzy brak większych szans na odkrycie pochówków starszych. Odmiennie przedstawia się sytuacja w odniesieniu do cmentarzy: grodowego i przykościelnego w Oliwie; dlatego jak najspieszniej należałoby wykorzystać istniejące możliwości badawcze³².

Gdańsk był ośrodkiem zróżnicowanym pod względem ludnościowym. W poszczególnych dzielnicach zamieszkiwały różne warstwy społeczne i różne grupy etniczne (poza rdzenną ludnością słowiańsko-pomorską — głównie Niemcy i Prusowie). Ludność niemieckiego pochodzenia w jakimś momencie zapewne rozpoczęła grzebanie swoich zmarłych przy własnym kościele NP Marii, którego początki niektórzy badacze próbują cofać do 3 ćwierci XIII w., a nawet do połowy XIII w.³³ Na ogół początki budowy tej świątyni przyjmuje się dopiero po 1343 r.

³⁰ „(...) Et dominus Rudingerus abbas Olyvensis pietate motus se dedit periculo et inter iacula et gladios trucidandorum, qua permissus fuit, confesionem recepit et trucidatos duci fecit in Olyvam et sepeliri in cimiterio beati Iacobi ante claustrum”. *Chronica olivensis*, s. 319. W innym miejscu *Kroniki* w kontekście rzekomo tych samych wypadków, wymieniona jest liczba 16 rycerzy, których pogrzeb odbył się dn. 4 I 1309 r. Z rozbieżności czasowej między bitwą o Gdańsk a pogrzebem wynikałoby, że rycerze ci zginęli w innych okolicznościach, może stracono ich dopiero po kilkutygodniowym uwięzieniu? — zob. *Chronica olivensis*, s. 357.

³¹ *Chronica olivensis*, s. 359.

³² Miejsce dawnego cmentarza grodowego było użytkowane przez Krzyżaków w identycznym celu. Po zniszczeniu zamku, między wiekami XV a XVII, teren zajęły pozostałości ruin, potem dopiero wkroczyło tu budownictwo mieszkalne. W podwórkach późnobarokowych kamieniczek można trafić na nawarstwienia wcześnieśredniowieczne, w tym również na pozostałości cmentarza. W Oliwie teren przykościelnego cmentarza był może mniej intensywnie wykorzystywany z chwilą przejęcia głównych funkcji grzebalnych przez pobliski kościół Św. Jakuba.

³³ A. Zbiński, *Początki Gdańska w świetle najnowszych badań*, (w:) *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969, s. 24; G. Labuda, *Geneza miasta na prawie*

Nie włączając się do dyskusji nad liczbą gdańskich kościołów, ich wezwaniami, lokalizacją i chronologią (jest na ten temat odrębna literatura³⁴), przyjmujemy istnienie 3 pewnych kościołów w XIII w. Są one wymienione w tzw. *Tablicach oliwskich*, w związku z pogrzebem księcia Świętopełka (zm. 1266 r.). Zwłoki jego przenoszone były kolejno do „ecclesia urbis” — zapewne kościoła grodowego, „ad fratres” — do kościoła dominikanów i do „ecclesia burgensium” — interpretowanego jako kościół mieszczan, aby — na koniec — spocząć w kościele cystersów w Oliwie — książęcej nekropolii.

Cytowane źródło, opis pogrzebu Świętopełka, według W. Kętrzyńskiego pochodzi jeszcze z XIII w. Zdaniem tego uczonego, pierwotnie wiersz ten umieszczony był na tablicach zawieszonych w kaplicy, w której spoczywały zwłoki zmarłego³⁵. Daje on wyobrażenie wystawności obrzędów pogrzebowych najwyższego rangą feudała gdańskiego. Uroczystości trwały zapewne kilkanaście dni. W każdym z trzech wymienionych kościołów odprawiane były msze i modły żałobne, którym towarzyszyły śpiewy i płacz tłumów. Mimo poetyckiej konwencji, w niektórych szczegółach opis jest realistyczny, na przykład wzmianka o bramie, ku której zmierzał orszak po opuszczeniu ostatniego kościoła. Po jej przekroczeniu (obwaławania dzielnicy miejskiej?) procesyjny pochód skierował się w dalszą drogę.

Zgon księcia oplakiwali wszyscy: młodzi i starzy, Słowianie i Niemcy: „(...) Slavi, Theutonici flint...”. Wśród tłumu wymienieni zostali możni rycerze (milites, nobiles). Na koniec orszak żałobny dotarł do Oliwy, gdzie mnisi — przed pogrzebaniem ciała — śpiewali egzekwie przez 6 dni i tyleż nocy.

Badania archeologiczne przynajmniej dwóch już zidentyfikowanych wczesnośredniowiecznych cmentarzy poszerzyłyby naszą wiedzę o kulturze duchowej mieszkańców Gdańska, o której dotąd mamy stosunkowo skąpe wiadomości. Zachodzi pilna potrzeba podjęcia tych badań zarówno w Gdańsku, jak i w Oliwie.

lubeckim w Gdańsku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 39, 1981, nr 1, s. 59 i n.

³⁴ S. Librowski, *Na śladach wczesnośredniowiecznej kolegiaty i kapituły zamkowej Św. Michała w Gdańsku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 14, 1967, s. 231—245; A. Zbierski, *W sprawie kolegiaty na grodzie gdańskim w XI—XIII w.*, „Rocznik Gdański”, t. 28, 1970, s. 261—265; K. Jasiński, *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska. Kościoły gdańskie*, „Zapiski Historyczne”, t. 39, 1974, z. 3, s. 37—67; J. Spors, *Lokalizacja miasta lokacyjnego na prawie lubeckim w Gdańsku w drugiej połowie XIII i początkach XIV w.*, „Rocznik Gdański” t. 42, 1982, z. 1, s. 17—81.

³⁵ *Chronica olivensis*, s. 354.

BARBARA LEPOŃNA

GDAŃSK NECROPOLIA IN THE EARLY MIDDLE AGES

Summary

So far, two of the cemeteries which served the early-urban agglomeration of XII—XIII century Gdańsk have been found, namely:

1. the town cemetery, established round a now non-existent church. (Only a few architectural elements have survived — halves of three Late Romanesque or Early Gothic bases and floor flags).
2. a cemetery for the families of the magnates and knights exclusively, located in the terrain of the Cistercian abbey in Oliwa, around the church, which was the burial site for princes and their families. None of the latter graves have, as yet, been found.

There must have been a further two cemeteries near the still existing churches of Św. Mikołaj (St. Nicholas) and Św. Katarzyna (St. Catherine) in Gdańsk, but no searches for graves have been taken up.

Earlier cemeteries from the IX—XI centuries were most probably situated on the nearby moraine hills, no certain traces have survived.